

Opponensi vélemény

Czagány Zsuzsa *Antiphonale Varadinense s. XV.*
 című faksimile kiadásáról és tanulmánykötetéről
 (Musicalia Danubiana 26/I–III, Budapest, 2019)

A *Váradai Antifonále* faksimile-kiadása és a róla szóló monográfia a legjobb példája annak, hogy hogyan válik valaki méltó folytatójává egy páratlan kutatási tradíciónak, és közben hogyan lép tovább mint önálló, immár ugyancsak iskolateremtő kutató a digitális korban. Opponensi véleményem kifejtése előtt kijelentem, hogy a benyújtott kötet-együttest alapvetően fontos, összefoglaló műnek tartom számtalan új kutatási eredménnyel, melynek nyilvános vitára bocsátását, a szerzőnek pedig az MTA Doktora cím megadását messzemenően támogatom.

A *Váradai-* vagy korábbi nevén *Zalka-antifonále* egy hatalmas kóruskönyvsorozaból fennmaradt két sovány kötet és 62 könyvkötésre felhasznált kódextöredék. Rómer Flóris az 1850-es évek végén ősnymtatványok rendezése közben figyelt fel a két csonka kódexre a győri káptalani könyvtárban. Ekkorra már kiment a divatból, hogy nyomtatott könyveket fölöslegessé vált kódexek lapjaiba kössenek, a liturgikus könyvek bekerültek az adott intézmény kincstárába vagy könyvtárába, de a megőrzésen túl nemigen foglalkoztak velük. Antifonálénk értékes vereteit viszont még ezt megelőzően használhatták fel egy levéltári láda díszítésére és a székegyház egyik oszlopán függő, Szent István királyt ábrázoló rézdombormű keretéhez. Rómer Flórisnak – jó szemmel – ezeket is sikerült azonosítania (Rómer 1877, 23). Rómer felismerve a gazdagon díszített töredék-kódexek jelentőségét, igényes, az eredeti veretekkel díszített, fatáblákra vont bőrkötésben egyesítette őket. Az így létrejött imponáló, 70 kilogrammos óriáskódex három jelentős kódexkiállítás (1873 Bécs, 1876, 1896 Budapest) reprezentatív darabjaként fontos szerepet játszott a kódexek iránti érdeklődés felkeltésében mind a tudományos világ, mind a laikus közönség körében. Amit Rómer Flóris 1877-ben megjelent tanulmányában a kódexről írt, máig érvényes, csak a kódex megrendelőjéig és a címzett intézményig nem sikerült eljutnia. Bár a kódex hasonló kiadásának terve is rögtön felmerült benne, a költségek kiszámításakor le kellett mondania róla. A veretek másodlagos felhasználásából annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy eredetileg legalább egy kódex a kötésével együtt érkezett meg Győrbe. A Szent László király vízfakasztását ábrázoló egyik sarokveret pedig egyenesen a váradai székegyház felé mutat.

Az antifonále ritusának, megrendelőjének és újkori sorsának közelebbi meghatározása Szendrei Janka nevéhez fűződik, aki a Zenetudományi Intézetben az 1970-es évek elejétől dolgozott *A magyar középkor hangjegyes forrásainak számbavételén* és ezzel párhuzamosan a

Magyarország Zenetörténete középkori kötetén. Forrásfeltárását a Zenetudományi Intézet azzal támogatta, hogy 1973/1974-ben megbízta Körmendy Kingát, az MTAK Kézirattára töredékgyűjteményének referensét a magyarországi könyvtárakban található liturgikus kódextöredékek szisztematikus számbavételével. Ezt a feltárt forrásanyagot, közte az akkor még *Zalka-antifonale* néven hivatkozott győri kódex töredékeit is, Szendrei Janka további, elsősorban külföldi könyvtárakban végzett kutatással bővítette. Így az 1981-ben megjelent forrásjegyzékében végül 25 töredéket, pontosabban 25 tételt sorolt fel (128. old.) a Királyi Magyarország különböző pontjairól, Kolozsmonostortól Kassán át Németújvárig, közülük 11 tartozott az antifonáléhoz, 7 a graduáléhoz és 7 nem volt közelebbről meghatározható. Magát a győri kódexet a forrásjegyzékben (C 53) mint *Váradí Antifonálét*, egy négykötetes kódexsorozat részeként írta le, mely egykor a váradí székesegyház teljes zenei repertoárját tartalmazhatta (graduále szekvencionáléval és antifonále, 2-2 kötetben). A megrendelőt Filipec János váradí püspök személyében jelölte meg, akinek cseh–morva kapcsolatai elegendő magyarázatot adtak a kódex cseh notációjára és díszítésére, valamint néhány szokatlan tételre és zenei megoldásra.

Szendrei korai felvetése kiállta az idő-, jobban mondva az időközben gyorsan gyarapodó kutatási segédeszközök próbáját. Dobszay László és Prószyky Gábor együttműködésével elkezdődött a közép-európai liturgikus források adatbázisban történő feldolgozása és egyházmegyéenkénti kiadása (CAO–ECE). Szendrei Janka 1988-ban a *Váradí Breviárium* temporáléjával való tételes összevetéssel cáfolhatatlanul bizonyította a győri kódex váradí eredetét. A *Zenetudományi Dolgozatoknak* ugyanabban a számában Körmendy Kinga a kódexcsoport későbbi sorsával foglalkozott a szétszóródott kódextöredékek, illetve hordozókönyvek vizsgálata alapján, egyszerre érvényesítve történeti-, intézménytörténeti-, könyv- és művelődéstörténeti szempontokat. A pazar díszkódex-sorozat a könyvkötők számára kincsesbánya volt. Feltételezhető útját Kolozsvárról Kassán, Nagyszombaton és Pozsonyon át Győrbe elsősorban a levéltári anyagok bekötésére felhasznált kódexlapokra támaszkodva vázolta fel, a nyomtatott könyvek ugyanis bekötve és bekötetlenül is szabadon váltogatták tulajdonosaikat.

Azért időztem viszonylag hosszan e visszatekintésnél – hasonló olvasható Czagány Zsuzsánál is –, mert mindezeknek magam is tanúja voltam, s később, a töredékek feldolgozása során kollégáimmal együtt részese is. Vagyis, hogy Czagány Zsuzsa munkája sokunknak szívügye. Mielőtt a méltatásba belefognék, hangsúlyoznom kell, hogy opponensi kompetenciám a munka zenei részére nem terjed ki.

A *Váradí Antifonále* faksimile kiadása és komplex elemzése mindenképpen időszerű volt. A töredékek 1988-as számbavétele óta – a 12 antifonále tétel (Körmendy i.m.) akkor 28 töredéket jelentett – újabb 34 töredék vált ismertté, ami nemcsak a liturgikus, zenei forrásanyag bő

megkétszereződését jelenti, hanem a töredékeket őrző könyv- és levéltári anyagét is, számos új összefüggés felismerésének lehetőségét ígérve. A *Musicalia Danubiana* sorozatban eleve helye volt a legjelentősebb váradi zenei forrásnak. A digitális zenei fragmentológia pedig közben Czagány Zsuzsa vezetésével önálló tudományággá nőtte ki magát, mely történeti, kodikológiai kérdések tisztázását is felelősen vállalja.

A kiadás megtervezésekor sokmindent el kellett dönteni. A kötetek méretét, kétnyelvűségét és a színes faksimilét a megújult *Musicalia Danubiana*-sorozat maga kínálta. Utóbbi a gazdag illumináció miatt mindenképpen szükséges is volt. Igényes, tudományos célú hasonmásról van szó, azt talán jó lett volna jelezni, hogy hányszoros a kicsinyítés, én úgy számolom, hogy az eredeti méret 39 %-a lehet a jelenlegi méret. Arra a kérdésre, hogy a digitális fragmentológia korában érdemes-e a kódexet és töredékeit könyv formában kiadni, amikor a töredékek még nagy valószínűséggel szaporodni is fognak, mindenképpen igen a válaszom. Ilyen komplex áttekintést a létező anyagról ellenkező esetben nem kapnánk. A maradandó, nyomtatott változat ugyanakkor nem teszi feleslegessé a majdani, töredékenként leírt, nagyítható és főleg bővíthető digitális változatot. Maguk a kétnyelvű kötetek pedig – ugyancsak nagyíthatóan – bizonyára hamarosan kikerülnek a Zenetudományi Intézet honlapjára az előző 25 kötethez hasonlóan, megoldva a 4 kilós kiadvány külföldi terjesztésének problémáját..

Az magától értetődő, hogy az antifonále temporále és szanktorále része önálló kötetbe került. A faksimile legnagyobb tudományos érdeme, hogy a maguk helyére beosztva tartalmazza a töredékeket is.

Mindenek előtt meg kellett oldani a ma három ország 19 intézményében őrzött 62 töredék és a győri kódex(ek) gyors azonosíthatóságát. A megoldás egyszerű és a használó számára könnyen átlátható, megtanulható: a városnév kezdőbetűje, az intézmény rövidítése és több töredék esetén egy sorszám. Az így kialakított szíglák feloldását a temporále-kötet 1. sz. táblázata tartalmazza ábécében, az őrzőhely és a gyűjteményi jelzet megadásával. A másik, a használathoz nélkülözhetetlen segédeszköz a III. kötet 2. számú táblázata, mely a töredékeket és a törzskódexet azok liturgikus rendjében sorolja fel vázlatosan, ezért jól áttekinthetően. Ezen keresztül lehet legkönnyebben tájékozódni a faksimilékben is. (Itt egyetlen kis következetlenség tapasztalható: az első kötet első mondata szerint a *Váradi Antifonále* VA rövidítése a győri kódexet és az összes töredéket együtt jelenti. Az említett 1. sz. táblázat elejére kiemelt VA I és VA II rövidítés a győri törzskódexre vonatkozik, a III. kötet említett táblázatában a törzskódex szíglája Gy-VA.)

A faksimile-köteteket „tartalomjegyzék” vezeti be, közelebbről egy-egy 30, ill. 22 oldalas tétel-mutató táblázat az ünnepek rendjében. A táblázatok a CAO-ECE szisztémáját követik, nagyjából 100–100, a tételek értelmezését segítő kritikai jegyzettel. A táblázatok rendkívül gondosan

vannak kidolgozva, kikövetkeztetett vagy csak rubrikában jelzett tételekkel is kiegészítve. Mindezek ellenére nincs könnyű helyzetben egy kívülálló, aki egy-egy töredékről szeretne többet megtudni, amikor képként találkozik vele, vagy fordítva, ha csak egy könyvtári jelzete van, és azt szeretné megtalálni a fakszimilében. Azt kijelenthetjük, hogy ebbe a könyvbe (a három kötetbe) bele kell tanulni, de megéri a fáradságot!

Most pedig rátérek a kulcsfontosságú „Tanulmányok” című III. kötetre, amit szívesebben neveznék monográfiának, olyan szervesen kapcsolódnak egymáshoz a fejezetei. Az első fejezet, „A *Váradai Antifonále* bemutatása” a kódex külső leírása és a kutatástörténet rövid, arányos, személyes hangú összefoglalása. Ez minden kódexkiadás nélkülözhetetlen tartozéka. A szerző pontos fogalmazása, lendülete és koncentrálttsága végigkíséri majd az egész kötetet.

A második fejezet „A váradai székesegyház és könyvei a késő középkorban és a kora újkorban” könyves szakembernek is dicséretére való történeti tanulmány, melynek célja, hogy a rendkívül szerény forrásadottságok ellenére minél pontosabban bemérje Filipec János kóruskönyveinek sorslehetőségeit. Ez a fejezet arra is bizonyít, hogy a szerző képes bármilyen témában profi módon elmélyülni, igyekezve minden lehető adatnak személyesen utánajárni és azokat szakszerűen kezelni. De ami még ennél is fontosabb, hogy a zene- és liturgiátörténeten túl a kódextöredékek művelődéstörténeti-, könyvészeti szempontú kutatása is személyes ügyévé vált. Ezt a kiadást éppen a kódextöredékek különböztetik meg egy szokványos kódexkiadástól, akár a *Musicalia Danubiana* öt középkori forrást közreadó kötetektől (1, 12, 17, 18, 25) is.

A tanulmánykötet III. fejezete szól a forrásokról, középpontban a töredékekkel. A *Váradai Antifonále* újabb töredékeit – egy kivétellel (Gy7) – nem Czagány Zsuzsa fedezte fel, legnagyobb részük publikálva is volt már, amikor mintegy 15 éve komolyan foglalkozni kezdett velük. Többségüknek Eva Veselovská volt a megtalálója Pozsonyban, Modorban és más felvidéki gyűjteményekben, három töredéké – köztük a kiemelkedően fontos Szent Demeter-officiumé – Lauf Judit Győrben és az OSZK-ban, a legutolsó 2018-ban Adrian Papahagi Kolozsvárt. Mégis nagyon nagyok az érdemei a töredékek tartalmának hozzáférhetővé tételében is. A modori levéltárban a *Váradai Antifonále* leveleibe kötött 13 aktáról ő fejtette le a töredékeket kiváló restaurátorunkkal, Szalai Veronikával, láthatóvá téve azok belső oldalát is, vagyis megduplázta az ottani forrásanyagot. Ez ma Magyarországon sem könnyen megvalósítható (III. köt., 59. old.). Munkája során – az említett 19 őrzőhelyen – minden töredéket újra kézbe vett, a hordozókönyvekkel, levéltári iratokkal és a kötésekhez felhasznált tömítőanyagokkal együtt.

A kitűzött kutatási cél ebben a fejezetben az eredeti kódexek 16–18. századi sorsának jobb megismerése a komolyan megszapordott töredékek sorsának minél alaposabb ismeretében és együttes vizsgálatában. Czagány Zsuzsa – új szempontként – összefüggést keres a töredékek egykori

kódexbeli helye (eleje, vége, temporale, sanctorale) és aközött, hogy az adott levelet mikor és hol használhatták fel könyvkötésre. A fejezet elején kapott helyet a már említett 2. számú táblázat, melyben a töredékek és a két csonka kódex liturgikus sorrendben vannak felsorolva az őrzőhely, a terjedelem és az ünnep feltüntetésével. Ezt követően a töredékek bemutatása városok szerint történik, kis táblázatokkal kísérve, melyeken az őrzőhely és a jelzet is megtalálható. Jegyzetekben szerepel a töredékekre vonatkozó teljes szakirodalom, s hogy egy-egy még ismeretlen töredékre ki hívta fel a szerző figyelmét. A fejezetet a 14. számú, kiemelten fontos összefoglaló táblázat zárja a legfontosabb könyvtörténeti adatokkal. Itt egyszerre látható a töredék őrzőhelyén, őrzőkönyvén és posszessorain kívül a bekötés kikövetkeztethető helye és ideje, a liturgikus tartalom megadásával pedig az egykori kódexbeli helye is. A részelemzések ebben a táblázatban futnak össze, de visszafelé is működik, erről a pontról már könnyen tájékozódik egy-egy konkrét töredéssel vagy több töredék azonos bekötési helyével kapcsolatban az olvasó.

Egy opponensi véleményben általában fölöslegesnek tartom, ha valaki hosszasan elmondja, hogy miről is szólnak a disszertáció fejezetei. Ha most mégis hosszabban szóltam a tartalmi elrendezésről, amibe beletartozik még a IV., zenei fejezet is, annak az az oka, hogy ezúttal a szerkezet kulcskérdés. Egy nagyon bonyolult, sokrétű, sok ezer adatot tartalmazó, több tudományágat érintő rendszerről van szó, egy hosszú, több generációs kutatási hagyomány összegzéséről. Czagány Zsuzsának sikerült ezt áttekinthetővé és befogadhatóvá tenni, ami lehetővé teszi a kötet kézikönyvszerű használatát és biztos alapot teremt a további kutatások számára.

Az eredményeket lehetetlen felsorolni vagy önállósítani, a legfőbb eredmény maga a könyv. A töredékek „nyugati” (Győr, Pozsony, Modor) és „keleti” (Kolozsmonostor, Kassa, Szepesség) csoportra osztása jogos és hagyományos is. A szerző minden mérlegelésnél rendkívül óvatos. Az természetes, hogy a mai őrzési hely (5. ábra) csak a töredékek szétszórtságára utal, a feltételezhető bekötési hely kinyomozása a kutatói feladat. Egy bravúros példa erre az, ami az Adrian Papahagi által a kolozsvári Akadémiai könyvtárban felfedezett adventi töredékről (Cl) utóbb kiderült (I, 20, 15. jegyzet; III, 40, 54–55). A kolozsvári töredék ugyanannak a levélnek a felső negyedéből származik, melynek alsó felébe egy aktát kötöttek Modorban (M2). A levéltári anyag helyhez kötött, egy levél két darabját pedig ugyanabban vagy egymáshoz közeli műhelyekben használták fel. A kolozsvári töredék hordozókönyve így Pozsonyból kerülhetett először Gyulafehérvárra, majd onnan a 19. század elején a Nemzeti Múzeum Könyvtárába, 1871-ben pedig másodpéldányként a kolozsvári református kollégium könyvtárába (nyugatról keletre). A *Várad* *Antifonále* 11 Debrecenben őrzött leveléről nem lehetett tudni, hogy milyen gyűjteménnyel kerülhetek oda. Koroknay Éva nyomán feltételezhető volt, hogy győri könyvkötőlegények vitték magukkal kötőanyagként, de végül nem használhatták fel. Most a liturgikus tartalom is, vagyis, hogy a

temporale-kötet első feléből vágják ki őket, mint a győri töredékek egy részét, megerősíti azt, hogy a töredékek útja ezúttal is a nyugat-kelet irány volt (III, 48–50). A példákat nem szaporítom, a könyv megállapításait, eredményeit teljességgel elfogadom.

Ha némi hiányérzetem van, azt csak jelzem, nem számon kérem, mert a könyv tartalmilag már így is majdnem túlterhelt. Megkönnyítette volna a használók dolgát, ha a kötet egy rövid fejezetben tartalmazná a töredékek katalógusszerű leírását. A töredékkatalógusokba foglalt tételek nemigen érhetőek el az olvasók számára, főleg külföldről nem. Ezek egyfelől tartalmazzák a töredékek kodikológiai leírását és részletezve a tömítőanyagét, másfelől adják a liturgikus tételek teljes szövegét, ami a faksimile használatához lenne segítség a kívülállónak. Ki lehetett volna őket emelni a katalógusokból és egységesíteni, kiegészítve a korábban le nem írt töredékek leírásaival, illetve a kiadásban használt szíglákkal. A tanulmánykötet mindenestre egy szinttel magasabban teremti meg a diskurzus terét.

A másik, ami már végképp szétvetette volna a faksimile-kiadás kereteit, hogy az antifonále-töredékek és anyakódexek sorsának vizsgálatánál érdemes lett volna utalni a graduále- és szekvencionále-töredékekre is, legalább számszerűsítve őket. A *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* web-oldalon mindkét kíváncsi bizonyára teljesül majd.

A három kötet nemcsak szép, de hibátlan is. Három kis elírásra akadtam csupán: *hungaricalas* helyett *hungaricales* (III, 29), Körmendy 1981 helyett 1988 (III, 41), *sine signum* helyett *sine signo* (III, 51). Két apróságot említenék még, ami csak a nyelvi ízlésemet zavarja, mert egyébként kitűnőnek tartom az értekezés stílusát. Az egyik a rendszeresen használt *szíglum* szó. Ez a magyar nyelvben *szíglaként* honosult meg mint idegen szó. A latinban a *sigla*, *-orum* többesszámú alak ismert, angolul *siglum*. Én a *szíglát* használnám az *aktához* hasonlóan, és magyarul ragoznám. A másik a *torzó*, a szó gyakran szerepel a *töredék* vagy *darab* szinonimájaként. A torzó inkább megcsonkult testet jelent, egy szobor kéztöredékét vagy ujját nem nevezik torzónak. De még magára a megcsonkult kódex-testre sem illik. – Ezek valójában szóra sem érdemes megjegyzések.

Czagány Zsuzsa tudatában van annak, hogy műve befejezhetetlen, hiszen, mint kötete zárómondatában megjegyzi, a most számba vett töredékkészlet bizonyára folyamatosan tovább gyarapodik majd (III, 149). A faksimile-kiadás 2019-ben látott napvilágot, s Hende Fanni 2022-ben máris publikált egy újabb töredéket a szegedi Somogyi Könyvtárból (MKSz 2022, 111–115), Tóbiás históriájának részletével, győri könyvkötőhöz kapcsolva a kötést. A töredék a temporále végéről származó győri és modori töredékek közé illeszkedik (M13, Bp-OSzK-61).

Opponensi véleményem összegzéseként megismétlem, amit a bevezetőben megélőlegeztem, hogy az *Antiphonale Varadiense* faksimile-kiadását és az azt kísérő kétnyelvű tanulmánykötetet jelentős, interdiszciplináris tudományos teljesítménynek tartom, nyilvános vitára bocsátását, és a szerző számára az MTA Doktora cím megadását melegen támogatom.

Budapest, 2024. január 10.

Madas Edit
az MTA tagja